

Het Bilderdijk-museum. Jaargang 14

bron

Het Bilderdijk-museum. Jaargang 14. Vereniging 'Het Bilderdijk-Museum', Amstelveen 1997

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_bil002199701_01/colofon.php

© 2012 dbnl

The logo for the Digital Bibliography and Bibliography Network (dbnl). It features the lowercase letters 'dbnl' in a blue, sans-serif font. The letter 'd' is stylized with a small checkmark-like shape above its stem.

Kinkers *Wereldstaat* (rond 1810): een Verlichtingsepos als reactie op Bilderdijks *Ondergang der eerste wereld* (1809)*

In de Amsterdamse wijk waarin de straten hun namen ontvingen van de Nederlandse schrijvers rond 1800, staan de Kinkerstraat en de Bilderdijkstraat (min of meer de hoofdassen van die buurt) loodrecht op elkaar. Mogelijk gingen de ontwerpers van het stratenplan uit van de idee dat zij hiermee iets lieten zien van een in die twee schrijvers vertegenwoordigde tegenstelling in de Nederlandse cultuur tussen zeg 1780 en 1840. In ieder geval wordt in de geschiedschrijving die tegenstelling wel meer gebruikt. Om het even héél simpel te houden: Kinker is dan de man van de Verlichting, in het bijzonder van de Kantiaanse Verlichting; Bilderdijk de man van de oude en nieuwe christelijke orthodoxie.

Die tegenstelling heeft veel aantrekkelijks, maar ook iets schrijnends, omdat we hier geconfronteerd worden met de complexe realiteit van het leven. In hun persoonlijke leven zijn deze twee mannen immers lang vrienden geweest.¹ Hun levens groeien uiteen, ik vrees vooral door toedoen van Bilderdijk. Steeds duidelijker worden hun tegenstrijdige opvattingen, in het politieke en maatschappelijke, in het religieuze en poëtische, in het taalkundige en filosofische. Zelden zullen twee mensen op zoveel terreinen verschild hebben.

Het wordt gewoonlijk zo voorgesteld, dat die tegenstelling publiek vooral zichtbaar wordt na de vestiging van het Koninkrijk der Nederlanden. Desondanks is in hun geschriften hun ‘anders’ denken al heel lang duidelijk. Hier wil ik enige aandacht besteden aan een tekst van Kinker die als het ware met een tekst van Bilderdijk een tweeluik vormt. Beide teksten ontstonden op een tijdstip dat de twee mannen nog in persoonlijke vriendschap met elkaar omgingen. De tekst van Kinker is bovendien een reactie op die van Bilderdijk; een reactie die in eerste instantie slechts geïnspireerd lijkt door een verschil in opvatting over poëtische zaken, door ideeën over personages vooral. Maar het zijn mijns inziens tevens teksten die op hartgrondige manier van elkaar verschillen in wereldbeschouwelijk opzicht. Vooral met betrekking tot dat laatste wil ik enkele gedachten voorleggen. Over poëtica, genretheorie, gaat het dus niet. Het bespreken van een poëtica is een stuk lastiger dan het behandelen van een wereldbeschouwing.

Om welke teksten gaat het?

In 1820 verschijnen van Bilderdijks nooit beëindigde epos *De ondergang der eerste wereld* de eerste vijf zangen.² Zoals bekend schreef hij die segmenten reeds in 1809,³ op een dieptepunt van de geschiedenis van Nederland, toen de inlijving in het Napoleontische keizerrijk steeds dreigender werd, en toen Bilderdijk grote moeite

* Lezing, gehouden tijdens de jaarvergadering op 14-12-1996.

Titelpagina van Kinkers *Gedichten* III (1821). Gravure door P. Velijn naar J. Smies.

had een christelijke duiding te geven aan de geschiedenis, in het breder kader van de Europese revoluties, de eeuwwende, de figuur van Napoleon, diens Europese Rijk als opvolger van het Romeinse en voorloper van... ja van wat?

Eén jaar later dan 1820, in 1821, verschijnt van Kinker, in het derde deel van zijn *Gedichten*, een eveneens onafgemaakt dichtstuk: de eerste zang van een epos, getiteld *Proeve eener inleiding voor een heldendicht, 't welk men De Wereldstaat zou kunnen noemen*.⁴ Een nogal voorzichtige formulering!

Eén jaar na elkaar, in druk... Toeval misschien. Inhoudelijk hebben die teksten echter van alles met elkaar te maken. Ook qua tijd van ontstaan. Want Kinker voegt aan dat deel van zijn *Gedichten* een zeer uitgebreide voorrede toe. Die is voornamelijk gewijd aan allerlei zaken rond die hierin opgenomen tekst, die ik korthedshalve maar de *Wereldstaat* zal noemen. Hij spreekt uitvoerig over de daarin gedemonstreerde theorie en praktijk van het heldendicht. Maar wat nu vooral van belang is, zijn Kinkers opmerkingen over de relatie *Wereldstaat* en *Ondergang*.

Die betreffen onder meer de tijd van beider ontstaan. De *Wereldstaat* schreef hij, zo deelt hij ons mee, nadat 'de Heer Bilderdijk mij, reeds eenige jaaren geleden, mijne gedachten vroeg, over de toen afgewerkte zangen van [diens] Heldendicht',⁵ van de *Ondergang* dus. Dat moet niet heel lang geweest zijn na het ontstaan van Bilderdijks *Ondergang* in 1809. Want, zegt Kinker, hij schreef zijn eigen epos, dromend over 'een wereldrijk; niet à la Bonaparte, die er in dien tijd nog, schoon zeer flauw, ongerust, en op het punt van ontwaken, op zijne wijs van droomde'.⁶ Blijkbaar was de *Wereldstaat* al klaar vóórdat Napoleons val voorspelbaar werd, vóór 'Moskou' dus, 1812. De *Wereldstaat* is dan onmiddellijk na het gereedkomen van de eerste zangen van de *Ondergang* geschreven: in 1810, in 1811 of in de eerste helft van 1812.⁷ Kortom, zoals de gedrukte versies van deze twee onafgemaakte heldendichten elkaar in 1820 en 1821 gevolgd hebben, zo hebben ook de

handschriften, de ontwerpen van deze elkaar gevolgd, met één of twee jaar tijdsverschil.⁸

Dit vrijwel gelijktijdige is van belang omdat het de verwevenheid van deze teksten benadrukt. Deze bleek al uit Kinkers vermelden van zijn discussies met Bilderdijk over diens *Ondergang*. Maar Kinker drukt zich nog veel sterker uit over die verbondenheid der teksten. Na die discussies, vooral over poëtische zaken, genoemd te hebben, zegt Kinker: 'Hij [Bilderdijk] noodigde mij derhalve uit (en dit was zeer natuurlijk) om zelf aan het werk te gaan [...]. Deze vriendschappelijke uitdaging nam ik aan [...]. Doch nu moest ik een lijst [kader] hebben om er deze wezens [geesten en dergelijke, de personages die goed en kwaad vertegenwoordigen] in te plaatsen; en dit gaf mij aanleiding om mijne krachten in deze soort van Dichtstukken te beproeven.' Kinker gaat dan voort uit te leggen wat *zijn* 'lijst' is, zijn kader dat het hem mogelijk maakt de geschiedenis van goed en kwaad in de vorm van een epos te schetsen. Daarover doet hij verrassende mededelingen. Op grond daarvan, en verder op basis van de inhoud van de *Wereldstaat*, wil ik een enkele inhoudelijke observatie maken bij deze twee verwante en toch zo uiteenlopende epische pogingen (een deel van) de geschiedenis der mensheid te schetsen.

Maar wil dat enige zin hebben, dan moet ik, hoe moeilijk dit ook is, de inhoud geven van beide epen (voorzoover gedrukt), beide 'wereld' geschiedenissen. Bij Bilderdijks tekst mag ik wel zeer kort zijn. Van dat werk bestaan diverse heruitgaven. Van Kinkers epos niet; ook is Kinkers tekst niet in aparte studies behandeld. Bovendien is mijn probleem: in hoever wijkt Kinker in dit werk af van Bilderdijk? Op welke wijze verlaat hij zijn voorbeeld, scheidt hij een ander en eigen wereldbeeld?

Wat nu eerstens de inhoud van *De ondergang der eerste wereld* aangaat, leen ik gemakshalve de bewoordingen van M.J.G. de Jong⁹:

[Bilderdijk verhaalt] de strijd der afstammelingen van Kaïn tegen het afschuwelijke geslacht der reuzen, dat lang geleden is voortgesproten uit een onwettige paring van paradijzensen met de dochteren Kaïns. Deze paradijzensen (die als vóór de zondeval geboren kinderen van Adam en Eva aanvankelijk in Eden mochten blijven) zijn na hun 'aardse minneplegen' vandaar verbannen en werden veranderd in luchtgeesten die, samen met de duivelen, hun steun verlenen aan de reuzen in hun strijd tegen de mensen. De luchtgeesten vertoeven op de sterren en worden door de

mensen zelf aanbeden als Goden. Slechts Argostan, de vorst der Kaïnieten, beseft door ingeving de ware toestand, maar veroorzaakt tweedracht in zijn eigen gelederen, wanneer hij zich tegen het oude bijgeloof verzet. Wanneer Argostan bij deze tweedracht is gevallen, werpt zijn heerszuchtige halfbroer Segol zich op als zijn opvolger. Op visionaire en poëtische wijze komt deze nieuwe Kaïnietische vorst tot kennis van de ene ware God, wanneer hij een oude geloofshymne heeft gehoord van de weinige, nog levende vromen uit de stam van Seth. Nadat de door de hemel beschermde Segol de reuzen enkele malen heeft overwonnen, herroept hij zijn begeerte naar de wereldheerschappij en erkent God als heerser. Hij wordt opgenomen van de aarde door een ‘onzichtbare hand’ en verdwijnt in ‘den ethersfeer’. Daarna breekt Bilderdijks epos af. De overgeleverde fragmenten bevatten [bovendien] de z.g. ‘Elpine-episode’. Elpine is een meisje uit de stam van Seth, dat werd verleid door een paradijshers. Deze laatste verzet zich tegen de straf, die de gevallen engelen en de mensen is opgelegd, en zweert Elpine en haar kind terug te voeren in het paradijs.

In een mengeling van analyse en commentaar voegt De Jong daaraan toe:

Bilderdijk had Elpine en haar minnaar een ‘gewichtige rol’ in het vervolg van zijn epos toegezegd, maar hoe hij deze episode precies aan zijn hoofdmotief zou hebben verbonden, is niet vast te stellen [...]. Wel volgt daaruit dat het epos had moeten eindigen met de zondvloed, als straf voor een vermetele aanval op het paradijs door een verbond van Kaïnieten, reuzen, luchtgeesten en duivelen.

In dit indrukwekkende epos hebben we te maken met een soort alternatieve paradijsmythe en met een andere opstand: de verovering/herovering van het paradijs, tegen Gods gebod in. Ook met een andere straf: de zondvloed, door Bilderdijk nog niet beschreven. De indicaties voor deze ‘andere’ zondeval zijn reeds aangegeven in Genesis. Bilderdijk maakt daarvan dankbaar gebruik. In zijn ‘Aan den lezer’ stelt hij terecht dat zijn epos vrij is ‘van alle weêrstrevigheid tegen de Heilige bladeren’.¹⁰

Het is overduidelijk dat deze opstand en wereldondergang spelen in een bijbelse ruimte, met alle mogelijkheden én beperkingen vanden. Een ruimte die in het fysisch-geografische (zal ik het zo maar noemen?) slechts de speelruimte biedt van het ‘nauwe’ oudtestamentische (zo men wil: ptolemesche) heelal van wateromspoolde aarde met daarboven de hemelsferen et cetera. Een ruimte die in het psychologische de mogelijkheden van het menselijke vrije handelen definieert in termen van gehoorzaamheid aan Gods gebod. Een ruimte die met betrekking tot het duiden van de geschiedenis van mens en wereld en toekomst slechts één verklaringsmodel toelaat: de nieuwtestamentische, christelijke. Want waar opstand is en val en ondergang, waar de wereld straks opnieuw begint met de nieuwe Adam, Noach, waar ook Noach zal vallen en in zijn kinderen nieuwe Abels en Kaïns zal genereren, daar is die wereld en zijn geschiedenis tóch bekend. Daar is het voor schrijver én lezer onmogelijk, binnen het overbekende leesen interpretatiespel van type en anti-type, binnen de *verwachting* van het te effectueren Goddelijk heilsplan, niet vooruit te zien naar het verschijnen van Christus, naar het eindrijk zelfs, en zijn wederkomst. Vanuit die

duiding van geschiedenis schrijft Bilderdijk. Om die reden denk ik dat Elpine als heilsmoeder ergens geplaatst moet worden op de ‘historische’ lijn tussen Eva en Maria. Haar nog ongeboren kind? Het zal een schakel zijn in de lijn Adam-Noach-Christus.

Zoals ik al aangaf: de contemporaine werkelijkheid bood Bilderdijk reden genoeg zich bezig te houden met het probleem van de geschiedenis der wereld. In zijn exemplum-epos bevestigde hij slechts de bijbelse oplossingen.¹¹ Kinker daarentegen hield vast aan zijn Verlichtings-verwachtingen: de mensheid zou kunnen zegevieren, ook over zichzelf.¹²

Al met al: in Bilderdijks epos treffen we uiteindelijk het overbekende bijbelse/christelijke wereldbeeld, ongeschokt door de Verlichting. Anders gezegd: hier geen ontwikkeling van de wereld zelf en van de mens daarin, maar sprongsgewijze veranderingen, in een patroon van val en verlossing, volgens Gods heilsplan.

Maar nu dan Kinkers *Wereldstaat*.

Reeds bij het allereerste begin, bij de invocatio, wordt het wereldbeschouwelijke verschil tussen Bilderdijk en Kinker, en de abstracte actielijn van het geheel zichtbaar. Ik citeer de eerste regels:

Godin der toekomst, zing het pronkstuk dezer aarde,
Den mensch, niet in dien staat waarin hem Tellus baarde,
Verwantschap aan het dier, en aan dien stand geklemd;
Ook niet, gelijk hij zich tot hooger doel bestemd
En aangetrokken voelt; maar, tot den rang verheven,
Dien hij zich in den kring der wezens zelf moet geven!

Verbeelding, schets mij hem in 't laatre nageslacht!
Toon mij dien WERELDSTAAT, die uit der eeuwen nacht
Gelijk een Godsrijk op zal dagen! (31)

In dit heldendicht is de held dus de mensheid zelf. Een mensheid zoals die zich *ontwikkelt*, vanuit het haastdierlijke, via een zoeken naar hoger waarden, naar een eind(?)staat toe die een Godsrijk gelijk is: een Wereldstaat.

Ik stel voorlopig vast dat hier blijkbaar de verhaallijn bepaald wordt door het veronderstelde einde: een glorieuze mensheid. De voorgaande ontwikkelingen van de hoofdpersoon zijn een opgang, een verbetering. ‘Geschiedenis’, voorzover het de mensheid aangaat, is hier niet herhalend, of circulair, of reparerend, maar lineair. Beter nog: progressief voorwaarts.

Het begrip ‘Wereldstaat’ heeft alles te maken met Immanuel Kant's opvattingen over een zich onvermijdelijk in opgaande zin ontwikkelende geschiedenis die zijn bekroning vindt in een wereldwijde gemeenschap van kosmopolitische burgers, in een eeuwige vrede, in, om het zo maar te noemen, een gesecculariseerd *Godsrijk*.¹³ Hoe dat zij, we hebben hier te maken met de ideeënwereld van de mensgerichte Verlichting.

We ontdekken hier, in zekere zin, een parallel met Bilderdijk. Immers gaat het ook hier om een soort Heilsplan en een Eindrijk. Maar kan men wel in verlichte zin een epos maken over de wil der Natuur, met een abstractie als de Mensheid in de hoofdrol? Veronderstelt daarnaast de ‘machine’ van het epos niet, naar zowel de mening van Bilderdijk als die van Kinker, een sturing door wonderbare, bovennatuurlijke machten?

Over Kinkers oplossingen zou een reeks symposia

gehouden kunnen worden. Ik ben zelf niet eens bij machte de tekst in het juiste Europese perspectief te plaatsen, bijvoorbeeld of er verband bestaat met de ‘romantische natuurfilosofie’. Ik zou daarnaast wel eens willen weten of Kinkers ideeën over de basismaterie als geest en stof tegelijk, mannelijk en vrouwelijk tegelijk, goed en kwaad tegelijk, stammen van de orfici, de platonici, of alles gemeen hebben met de wereld van Goethes *Wahlverwandschaften* of *Faust II*. Laat mij alleen zeggen dat Kinkers heelal in deze ene eerste zang doortrokken is van een sterk numineus gevoel. Maar laat ik de ontwikkelingen in die zang schetsen.

Het begin ‘shot’ - de scène is inderdaad filmisch - verplaatst ons naar het centrum van het heelal, onbereikbaar voor onze beste instrumenten. Naar een ‘in schijn onwrikbaar oord./ Dat als een noordergloed van wereldzonnen gloort’. Het wordt bewoond ‘door 't schoonst geslacht van stervelingen, dat het Oost' ten aanzijn bragt’: etherische wezens die na een jeugd van miljoenen jaren een pijnloze dood gestorven zijn, en nu

Zich-zelf verliezen in de liefde van den God
Der scheppende natuur, vol Godlijke gedachten
Van 't wakendste besef der vrije levenskrachten
Doorgloeid [...] (34)

Hun leven, hun levensdoel is ‘De wet, die stof en geest vereenigt, te doorgronden./ En 't immer naadrend rijk der Godheid¹⁴ te verkonden’ (34). In die ooster-heelalstreek¹⁵ vertoeft ‘sints twee paar werelddagen’ Eloïda.¹⁶ Zij ziet in het Noorden plots een nieuwe glans, de ‘jongste welp van 't Noodlot’ (36), een nieuwgeboren zon. Zij noemt die Elos. Zij begint onmiddellijk te moederen, Elos te ontrukken aan het vale Noorden,

't Gewest van 't misdrijf, waar 't onsterfelijk gebroed,
't Kwaadwillend kroost van 't boos beginsel, euvel daden
Op euvel daden hoopt, en zich niet kan verzaden
In 't haten van de bron des lichts [...] (36)

Ik laat even bezijden welke wereldbeschouwelijke dan wel theologische betekenis te hechten zij aan dit ‘kroost van 't boos beginsel’. We krijgen in ieder geval zicht op een slagveld dat door twee kampen betwist gaat worden, en op de mogelijkheid van (epische) actie. Het wachten is op de hoofdagens, het slachtoffer dan wel de held.

Eloïda ziet haar zonnekind letterlijk een zestiental planeten werpen.¹⁷ Hun lot - vruchtbaarheid ten goede of ten kwade - lijkt voorspelbaar, wanneer wij zien in welke richting. De eersteling, Typhon, naar het Noorden. Andere volgen. Daaronder Tellus (Aarde), een fonkelend witte planeet die naar het noordelijk Westen wordt geslingerd. Eloïda slaat samen met Miral (een oudere medegeest, tevens haar minnaar) gade hoe de Aarde zich ontwikkelt: de vulkanische periode, de eerste regenvloeden, de dieren. Maar Tellus wacht ‘een eedler scheps lenteelt’: de mens.¹⁸

Inmiddels heeft het schijnsel van het nieuwe zonnestelsel de aandacht getrokken van Armithoal. Hij is de personificatie van de oerchaos tegenover de kosmos, van het chaotische duister tegenover het kosmische licht, van de oncreatie tegenover de scheppende natuur, van het kwaad, spraken wij in bijbelser tongval. Naar zijn zeggen is de chaos begin- en eindstadium van alles. Bijgevolg is hij geen dienaar, als een

Bilderdijkse duivel of luchtgeest, maar een mede-spelbepaler.¹⁹ Miral en Eloïda beginnen de gevolgen van zijn invloed te merken wanneer

De genius der Verlichting (1795). Gravure door L. Claessens naar J. Kuyper.

zij op Typhon, de donkere planeet vol zware metalen, de meest walgelijke levensvormen en verschijnselen aantreffen. Eloïda wil deze bedreiging van haar Tellus nader leren kennen. De oudere Miral vertelt haar tegen zijn zin de geschiedenis van Typhon.

Vrijwel het gehele overige van de zang wordt door die geschiedenis ingenomen. Typhon is als het ware een andere ‘voorwereld’, een andere paradijsval, maar is nu een waarschuwing voor een gevaar dat ook Tellus/Aarde zou kunnen bedreigen.

Kinker begint met, in een zeer lange passage, de duistere bestaansvormen op Typhon te beschrijven, in een mengeling van afschuw en liefde. Het is een visie op een ziedend, metallisch soort leven. Dit leven is een vorm van aantrekking en afstoting tussen het mannelijke en vrouwelijke. Deze chemische processen zijn haat en liefde tegelijk. De mineralen in oorlog omhelzen elkaar als strijdige (mannelijke en vrouwelijke) elementen, en verslinden elkaar. Maar ook hier, op dit laagste niveau, in deze oer-oorlog, uit dit chemisch huwelijk, worden steeds nieuwe wezens en verschijnselen geboren. De scheppingsdrift der natuur laat zich niet keren. Armithoal lijkt dus wel winnaar, maar hij is verliezer tevens.

Kinkers epische visie op deze chemische oer-oorlog is een demonstratie van zijn geloof dat alle ‘kwaads’ in dit heelal ook iets goeds in zich draagt. Hij geeft een soort epische vertaling van de idee dat alle energie behouden blijft, slechts in een andere, soms hogere, creatieve vorm verschijnt. In een creatievere vorm zelfs. In dit ‘onnatuurlijk blaken’ wordt, zegt Kinker, ‘het Rijk der deugd’ geboren (52). Hij geeft daarmee impliciet aan dat er voor hem een soort doorlopende connectie bestaat in de zijnswijze van stof en geest.

Maar het omgekeerde is soms ook mogelijk: het hogere valt - tijdelijk? - terug in het duister. En hier vinden

we in deze zang de opmaat voor de stof van het in zijn geheel niet-bestaande epos. Want uit de strijd der ‘duivelse’ wezens op Typhon maakt zich Sebathel met een aantal gezellinnen los, begerig om haar licht-tegendelen in het Westen te corrumpieren. Weer anderen zullen het lichtrijk in het Oosten bestormen.

Sebathel en haar medestanders worstelen zich met grote moeite naar hun elementaire (ook letterlijk!) tegenpolen, maar alleen Sebathel weet het sterker wordend licht te trotseren. Zij blijft als enige over. In het grensgebied doet haar aanwezigheid alle leven verdorren. Maar zij voelt zichzelf óók veranderen: van een Medusa wordt zij een schone vrouw. Zij overtuigt de aanvoerder van het Westen, Olphirag, van haar goede bedoelingen, door zich voor te doen als afgezante van het Oosten; ze raadt hem de duistere Noorderlingen niet langer te bestrijden - liefde moet immers winnen, niet haat.

In haar argumentatie sluipt reeds veel werkelijk ‘goeds’ binnen, bewijs dat ook Sebathel vatbaar is voor het licht. Zij raakt als het ware steeds meer besmet, voelt zich zelfs gelukkig. Zij wil, maar kan niet haten:

[...] elke teug der etherbronnen stort
Een nieuwe neiging tot de deugd in 't brein en de aderen
Der jongstgezuiverde. (67-68)

Opnieuw blijkt zo, dat in de natuur ook het kwade ontvankelijk is voor het hogere en goede. Desondanks begint nu pas de ware strijd, en verstrengeling tevens, tussen het lichte/mannelijke en donkere/vrouwelijke! Want de man van het licht, Olphirag, raakt verscheurd van liefde voor Sebathel. Tenslotte dwingt hij haar zelfs, de liefde met hem te bedrijven. Niet zonder de heimelijke instemming van Sebathel. Juist dan, terwijl zij de onschuld speelt, wordt op het moment suprême haar ware aard zichtbaar:

Thans dringt (helaas, te laat!) - door d'outerlijken schijn
Het beeld der nachtgodin, afgrijslijk, maar verheven
En regelmatig schoon, met al de kracht van 't leven,
Vol woede en razernij te voorschijn. [...]
Onleschbre liefde en wraak is in haar oog te lezen,
Twee vlammen kronkelen zich, worstlend, ondereen,
Met wisslend voordeel de een door de andere bestreên. (71)

En hoewel Olphirag plots inziet op wie en waarop zijn liefde gericht is, laat hij zich kluisteren door Sebathel. Hij is verslaafd aan zijn driften. Ook zij bemint hem, maar wil hem tegelijk, naar haar aard, haten. Zo blijven beiden, zelf in hun wezen verscheurd, aan hun verscheurende liefde hangen. Om Sebathel te behouden onderwerpt Olphirag haar het westers lichtrijk. Maar nu zij geslaagd is, voelt Sebathel zich daarover niet gelukkig. Want haar liefde en mededogen zijn gegroeid, zij voelt iets van een geweten, en wel des te sterker naarmate de kinderen (een tweeling) die zij nu draagt, groeien onder haar hart:

Ten tweedemaal voelt zij de deugd in 't hart herboren,
Ten tweedemaal tracht zij de kracht der zaligheid,
Die, nu zij moeder wordt, zich wortelt en verspreidt,
En door haar aanzijn dringt, weêrbarstig te verstikken. (75)

Verscheurd, doet Sebathel afstand van haar liefde (hoogste deugd!) en zal zich, met haar kinderen, in de afgrond storten van haar vaderland, het duister. Olphirag wil

haar weerhouden. Op het laatste moment komt haar boze aard weer tevoorschijn. De kinderen gaan de afgrond in. Met hen: Olphirag, die hen had pogen te redden. Sebathele schreeuwt hem na dat hij op zijn beurt nu maar proberen moet haar zusters in dat zwarte rijk te verleiden!

Einde van het verhaal van Miral - waaruit blijkt dat op Typhon de worsteling tussen licht en duister een slechte afloop heeft gehad. En, zo waarschuwt Miral Eloïda: Sebathele heeft evenals Eloïda de geboorte van de nieuwe zon Elos gezien,²⁰ en is reeds onderweg om het nieuwe zonnestelsel in haar macht te krijgen! Zij zal ongetwijfeld Tellus bereiken... maar zij is nog zwak, aangetast als zij is door liefde. Laat ons voorlopig terugkeren naar het Oosten, nu Tellus nog slechts planten en dieren kent. Keer terug wanneer Tellus' schoot zich ontsluit voor het mensdom! Aldus eindigt de eerste zang.

In Miral's laatste advies vinden wij de aanwijzing dat de geschiedenis van Tellus mogelijk niet gelijk zal zijn aan die van Typhon. Eloïda zal terugkeren, het goede op Tellus koesteren. Zij zal een tegenwicht vormen, tegen Sebathele. Daardoor zullen de mensen van Tellus een betere mogelijkheid krijgen zich te evolueren. Hun samenleving zal rijper, gelukkiger, wijzer worden, waarschijnlijk zich ontwikkelen in de richting van de 'Wereldstaat' uit de titel. Daarmee wordt ook mogelijk, dat uit die staat²¹ en die samenleving, op zeer lange termijn en in een nieuw stadium, vergeestelijkt wezens ontstaan, vergelijkbaar met Eloïda en Miral, levend in een kosmisch 'Oosten', in harmonie met Natuur en Heelal, in het bezit van een diep inzicht in de Eindelijke Waarheid.

In Kinkers epos is de 'voorwereld' dus al geheel afgerond in de eerste zang. Op Typhon wordt ons slechts een blik gegund op het kosmisch strijdtoneel, en we zien daar het wrakhout dat kan achterblijven in de evolutie, indien de krachten van het licht tekortschieten. Had het epos in zijn geheel bestaan, dan hadden wij waarschijnlijk gelezen over een na-wereld. Over een nieuwe geschiedenis, die van Tellus: zoals die zich zou ontwikkelen naar een volmaakte Wereldstaat. Een epos over de geboortewezen en volwassenwording van een van die levensvormen, ontstaan in de kraamkamer van het Heelal: de mensheid. Een optimistisch verhaal over het streven van stof naar vergeestelijking. Het verband tussen voor- en nawereld in dat ongeschreven deel zal gelegd moeten worden, eerstens in het optreden van de nu nog slechts aangekondigde mensheid, tweedens in de krachten ten goede of ten kwade, uitgeoefend door de ons nu bekende Eloïda en Sebathele.

De toekomst, het einddoel, zijn in deze haast onmogelijke tekst over - toemaar! - de geschiedenis van heelal en mensheid duidelijk belangrijker dan het verleden. Kinker zelf beschrijft in genoemde Voorrede, na bespreking van Bilderdijs uitnodiging een vergelijkbaar epos te scheppen, de 'lijst', het kader dat hem voor ogen stond:

Ik plaatste de daad, de ontzagloze gebeurtenis, de vestiging, namelijk, van het wereldburgerschap in de late toekomst, en koos tot mijn [in het eposgenre noodzakelijke] bovenwereld een' tot in het eindeloze verscheiden starrenhemel, het grensloze ruim, overal met bevolkte hemelbollen vervuld. De eindeloze volmaakbaarheid niet slechts van den mensch, maar van al het geschapene moest het overal heerschende grondbeginsel zijn. Daar uit dien hoofde mijn paradijs, de gulden eeuw, en in het zedelijke, de staat der regtheid in het heelal, niet in het verledene

maar in het toekomstige moest huisvesten, kon ik mijn duivelen, de zedelijke monsters der schepping [...], in

eene voortijd schetsende inleiding, of eersten zang plaats. In den eindeloozen nacht van den verleden tijd, konden gevoegelijk het noodlot en de langzaam ontwakende kiem der vrijheid hunne plaats vinden. De wording der planeet, welke wij bewonen met die van het zonnenstelsel, waarmede zij een geheel vormt, moest er kortelijk in vermeld worden, wilde ik in dezen eersten zang, gelijk ik hem daartoe bestemde, den aard van het werktuig doen kennen, waaraan de overige zangen verknocht zouden zijn.²²

Na een opmerking over de dwaasheid van de veronderstelling dat alleen de aarde in dit onmetelijke en overal barend heeal bewoond zou zijn, en in staat zou zijn ‘de hoedanigheid [te] bezitten om zich eene zedelijke natuur [...] in een dierlijk wezen te doen ontwikkelen’, keert Kinker terug naar het schema van zijn epos:

Nu ja! - Maar hoe nu verder? zal men vragen: - Wel nu: wil men in deze gedachtenleiding verder gaan, zonder in al te afgetrokken begrippen te vervallen; dan neme men in dat alles *Doelmatigheid* aan, en op den ingeslagen weg, die zich hier vanzelf wijst, tevens een einddoel in den aanleg van dit on[t]zaggelijk geheel, reeds kiemende in het verst verledene; een einddoel, 't welk naar verwezenlijking in de toekomst streeft, niet bekrompen, en tot ons alleen bepaald, maar uitgestrekt tot alles, wat wij buiten ons denken en verdichten kunnen. -
En nu staan wij, geloof ik, hoog genoeg; niet, om weder naar beneden te storten, maar om te vliegen, als wij maar vleugels hadden. [...]
Wanneer wij dien weg uitzien, vinden wij veel in de toekomst schemeren, dat wij wel eens achter ons plaatse[n].²³

Kortom, op het toneel van het heeal wordt een stuk opgevoerd waarin het einde de spanning van begin en midden bepaalt. Want, bij alle vertrouwen in de afloop: op *elk* moment in de opgaande lijn kan er een ‘zondeval’ zijn, kan het paradijs verstoord worden. De mensheid blijft immer slagveld, de mensen blijven altijd combattanten. De dynamiek blijft belangrijk. De medestrijdende hogere machten zijn evenwel in laatste instantie uit hetzelfde ‘milieu’ afkomstig als de strijders zelf. Zij vertonen de kenmerken, het universum zelf eigen. Alleen: er is geen transcendente deus ex machina...

Op allerlei punten kan men de (veronderstelde) epen van Bilderdijk en Kinker vergelijken en bezien: op het punt van tijd en ruimte, op de aanwezige heilsverwachting, op de verschillen in dynamiek, voortvloeiend uit beider wereldbeeld, op de ideologieën van christendom en Verlichting, met de daaraan inherente verschillen in pessimisme en optimisme, op de in beide epen impliciet aanwezige en hier niet besproken commentaren op de contemporaine politiek-maatschappelijke ontwikkelingen, op de poëtica, op de levensvatbaarheid van de personages (waar, denk ik, Kinker het verliest van Bilderdijk, mogelijk omdat hij veel meer gedwongen was tot ‘afgetrokkenheden’) en in de psychologische dimensie op de educatieve en stimulerende effecten. De lijst is niet kort.²⁴

Maar hoe dan ook is Bilderdijk er oorzaak van geworden, dat zijn *Ondergang* het eerste en waarschijnlijk enige Nederlandse epos gestimuleerd heeft, waarin het

basische wereldbeeld (en niet slechts een thema) van de Verlichting stem gekregen heeft. Ten gevolge daarvan

Portret van J. Kinker (1814). Gravure door J.E. Marcus.

doet zich het merkwaardige feit voor dat rond 1810, op een moment waarop de Nederlandse cultuur aan zeer zware schokken onderhevig was, de twee grote stromingen van de achttiende eeuw nog ééns gestalte kregen, in de vorm nu van een ‘epische’ botsing.²⁵

Maar misschien moet ik niet zeggen dat het een besluit is van de achttiende eeuw. Is het niet eerder een begin van de negentiende eeuw? En is Bilderdijk niet een einde, Kinker daarentegen een begin? In het midden van een Bilderdijkvereniging zou een debat hierover de nodige stof kunnen doen opwaaien! Reden voor mij om voorlopig te besluiten tot een

EINDE.

Overigens ben ik van mening dat een van de belangrijkste taken voor de vereniging ‘Het Bilderdijk-Museum’ is: het uitgeven van de brieven van Bilderdijk.

A.J. Hanou

Bibliografie

Bilderdijk 1820: Willem Bilderdijk. *De ondergang der eerste wereld. I-V zang.* Amsterdam, P. den Hengst en Zoon, 1820.

Bilderdijk 1837: *Brieven van Mr. Willem Bilderdijk.* Uitgeg. door W. Messchert. V. Amsterdam 1837.

Bilderdijk 1959: Willem Bilderdijk. *De ondergang der eerste wereld.* Uitgeg., ingel. en van aantt. voorz. door J. Bosch. Zwolle 1959. Zwolse drukken 36.

Von Eichstorff 1826: P.F.L. von Eichstorff. *Deutsche Blumenlese aus Niederländischen Dichtern, (nebst einer Abhandlung über die Niederländische Poesie).* Namur 1826.

Van Eijnatten 1995: Joris van Eijnatten. ‘In horoscopo spectandae. Willem Bilderdijk en de astrologie, 1790-1797.’ In: *Mededelingen Stichting Jacob Campo Weyerman* 18 (1995) 72-86.

Van Eijnatten 1996: Joris van Eijnatten. ‘De man op het vale paard draaft steeds voort. Bilderdijk en het einde der tijden.’ In: *Het Bilderdijk-Museum* 13 (1996) 1-12.

Hanou 1988: A.J. Hanou. *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845*. I-II. Deventer 1988. Deventer studiën 5.

De Jong 1963: M.J.G. de Jong. Lemma-Bilderdijk. In: *Moderne encyclopedie der wereldliteratuur* (red. J. Aerts, A.G.H. Bachrach e.a.). I. Hilversum 1963.

Kant 1988: Immanuel Kant. *De idee der geschiedenis*. Ingel., vert. en geann. door B. Delfgaauw. Kampen 1988. Agora edities.

Kinker 1821: J. Kinker. *Gedichten*. III. Amsterdam, Johannes van der Hey, 1821.

Kinker 1829: Johannes Kinker. *Beoordeeling van Mr. W. Bilderdijks Nederlandsche Spraakleer [...]*. Amsterdam 1829.

Kinker 1993: Johannes Kinker. *De Post van den Helicon 12*. Editie en nawoord André Hanou. Amsterdam 1993.

Kinker 1992-1994: *Johannes Kinker (1764-1845). Briefwisseling*. Uitgeg., met inl. en comm. door A.J. Hanou en G.J. Vis. I-III. Amsterdam 1992-1994. Atlantis 4, 6, 9.

Smit 1983: W.A.P. Smit. *Kalliope in de Nederlanden. Het Renaissancistisch-klassicismische epos van 1550 tot 1850. Tweede deel. III. Hoogwater (1700-1780)*. Groningen 1983. Neerlandica Traiectina 28.

Vis 1967: G.J. Vis. *Johannes Kinker en zijn literaire theorie. Bijdrage tot een interpretatie van de voorredes bij zijn Gedichten (1819-1821)*. Zwolle 1967. Zwolse drukken 64.

WNT 1991: *Woordenboek der Nederlandsche taal*. XXV. Leiden 1991.

Eindnoten:

1. Hanou 1988 en de overgebleven correspondentie Kinker-Bilderdijk (Kinker 1992-1994).
2. Bilderdijk 1820. Ik refereer aan de voortreffelijke uitgave van dit epos door J. Bosch (Bilderdijk 1959).
3. Bosch in Bilderdijk 1959, 61 e.v.
4. Kinker 1821, 29-83. De tekst van de voorrede in dat deel is later ook afgedrukt in Vis 1967, 163-185.
5. Kinker 1821, XXII.
6. Kinker 1821, XXV. Kinkers uitspraak dat duivels in Bilderdijks epos een belangrijke rol spelen, lijkt een algemener achtergrond te hebben; het thema was populair: 'het was nog onder de overheersende dwingelandij van Napoléon' (Kinker 1821, XXIII).
7. Ik verschil dus van mening met Vis, waar hij de *Wereldstaat* dateert tussen 1809 en 1821 (Vis 1967, 162).
8. Bij Kinkers Luikse leerling P.F.L. von Eichstorff vinden we enkele observaties over het ontstaan en de verhouding *Ondergang - Wereldstaat*, geheel overeenkomend met wat Kinker zegt in zijn voorrede; het zal daaraan ontleend zijn (Von Eichstorff 1826, 10). - In de relatie Kinker-Bilderdijk treffen we het heldendicht al vroeger dan 1809 aan. In de door Kinker geredigeerde *Post van den Helicon* (1788-1789; over dit blad Kinker 1993) schrijft Bilderdijk over het heldendicht, in verband met zijn romance *Elius*. (Bosch vermeldt dit terecht: Bilderdijk 1959, 22-23.) Echter, er is vlak na 1809 nog een ander verband waarin Kinker en Bilderdijk over de *Ondergang* gesproken zouden kunnen hebben, buiten hun persoonlijke discussie om.

In 1810 las Bilderdijk de zangen van zijn epos voor in de Tweede Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut. Hij was lid van die Klasse. Kinker was lid van de Derde Klasse vanaf 11 april 1810. Het lijkt mij wel mogelijk dat de literair zeer geïnteresseerde Kinker een enkele keer daarbij aanwezig zal zijn geweest (hij sprak ook zelf in 1810 in die Tweede Klasse). De twee kunnen dan mede in Instituutsverband over de *Ondergang* gesproken hebben. - Nog in 1829 schreef Kinker, de *Ondergang* een van Bilderdijks beste werken te vinden (Kinker 1829, 272). In datzelfde jaar schreef Bilderdijk aan H.J. Koenen, Kinkers *Wereldstaat* niet te kennen (Bilderdijk 1837, 323), hetgeen bevreemdt, op zijn zachtst gezegd.

9. Die zelf vermoedelijk op Bosch leunt. De Jong 1963, 417.
10. Bilderdijk 1959, 139.
11. Met de chiliastische en/of millenniaristische preoccupaties van Bilderdijk in dezen wil ik mij hier niet bezig houden. Hierover Van Eijnatten 1995 en 1996.
12. Men zie de bibliografie van Kinkers geschriften in de periode 1800-1815: Vis 1967, 261-269.
13. Zie bijvoorbeeld Kant 1988; in het algemeen voor het Kantiaanse element in Kinkers wereldbeschouwing: Hanou 1988. - Hoe, en bij wie in deze tijd in de Nederlandse literatuur het begrip 'wereldstaat' voorkomt, zou voorwerp kunnen zijn van belangrijk onderzoek. Vreemd genoeg biedt een recente aflevering van het *WNT* slechts een citaat uit 1913 (*WNT* 1991, k. 1419).
14. Ik merk in 't voorbijgaan op dat deze Wet, deze Godheid in de tekst op allerlei manieren door Kinker wordt aangeduid. Het/Hij is echter geen transcendente Schepper, geen God 'los' van het heelal. Eerder is Hij/Het Al, en uit zich in de vormen daarvan, en mede in de (wil van de) mens.
15. 'Geografisch' gesproken is Kinkers Verlichtings-heelal een andere wereld dan die van de bijbel of die van Dante. Toch herinnert men zich die wanneer hij spreekt van bogen, sferen, en dergelijke. Het is 'een holle sfeer, verwulfd aan alle kant' (35). De etherische wezens wonen in het Oosten, de sterfelijke wezens 'in den middenkring' (35). Het kwaad komt voortdurend uit het Noorden. De lezer krijgt aldus toch als het ware een 'platte' map van de kosmos voor ogen, die herinnert aan de oude scheppingsmythen en paradijsverhalen, of aan Bilderdijks kaart van aarde en paradijs. Kinker gebruikt echter herhaaldelijk en zeer bewust geografische richtingen - daardoor krijgt de wat abstracte handeling toch een lokale 'body' -, zoals het Noorden voor het kwaad, het Oosten voor het begin van het goede. Dat herinnert soms aan Bilderdijk. Ook bij Bilderdijk (en bij Milton) is het Noorden verblijfplaats van het kwaad. Onderzoek kan vaststellen of Kinker zijn morele windstreken aan hen heeft ontleend. Maar het herhaaldelijk en nadrukkelijk noemen van bijvoorbeeld het Oosten, zou evenzeer te maken kunnen hebben met de symboliek omtrent het Westen, Oosten enz., zoals hem bekend via het vrijmetselaarsritueel. Kinker zag de metselarij als een voorhoede van de nieuwe wereld.
16. Zij is dus een nieuweling en, hoe oud ook, met alle stormachtige goede gevoelens van de jeugd beziel. - Het behoeft nauwelijks vermelding dat namen als Eloïda herinneren aan de Elohim van Genesis 1 en volgende. Ik heb geen gelegenheid gehad de ongetwijfeld emblematische waarde van andere, vaak Hebreeuwse, namen, te onderzoeken. Vergelijk: Armithoal, Olphirag, Mirrosamiet (44: 'eeuwig Vaderland en woonoord' van de etherische geesten), Achorieth (63: de streek van de Westerlingen).
17. Ik heb niet onderzocht welke kennis van het zonnestelsel, in Kinkers tijd, daaraan ten grondslag ligt.
18. Kinker staat een evoluerende aarde voor ogen.
19. Wanneer hij het nieuwe zonnestelsel bedreigt, zegt hij: 'Hoe, slaven! waant ge u vrij, en van de zwaartekracht/ Der ongeworden stof en 's noodlots looden nacht/ Ontkluisterd? In wat oord zult ge immer schuilplaats vinden/ Voor de almagt, die 't heelal en 't Godendom verslinden,/ En eenmaal weder in haar' chaos slingren zal? -/ Weêrspanningen! - Zijn dan 't onbegrensd heelal,/ Die schijn van vrijheid, ja, God zelf, niet uit die moeder/Ontsproten?' (39)
20. Kinker lijkt hier inconsequent: Sebatheel was immers al bekend met Typhon, een planeet van Elos.
21. Dat is enigszins afhankelijk van de betekenis die Kinker aan het begrip 'wereld' in *Wereldstaat* hecht: aarde? kosmos?
22. Kinker 1821, XXIII-XXIV.
23. Kinker 1821, XXV. - Op XXVI voegt hij aan dit alles nog toe: 'In de wording en tot aan de eindelijke ontknooping daar van, zou ik Eloïda en Sebatheel, welke men in deze inleiding kan leeren kennen, de eerste de goede, de andere de kwade geleigeest der menschheid hebben doen zijn. Het geen mij het meeste uit den gis is geloopt, is dat ik onder de bewerking heb

ondervonden, dat een volkomen duivel eene alle verbeelding te boven strevende ontkenning is. Ik heb het ook niet verder dan tot eene duivelin kunnen brengen, welke ik echter vertrouwd, dat zeer nabij aan het ideaal grenst.'

24. De nogal behoudende *Vaderlandsche Letteroefeningen* stelden in een bespreking van Kinkers *Gedichten* III de *Ondergang* en de *Wereldstaat* tegenover elkaar. De eerste 'wekt meer belang, is eigenaardiger, en inzonderheid verstaanbaarder'; de tweede is 'reusachtiger' en heeft een 'stoute vlucht van verbeelding' (1822, I, 210). - Van de 'moderne' reacties op de *Wereldstaat* acht ik Bosch' opinie relevant: 'Bij alle overeenkomst in versificatie, en gedeeltelijk ook in "patroon", is er tussen de beide fragmenten een zo radicaal verschil in geest, als maar denkbaar is. Het belang van Kinker's proeve grijpt ver uit boven een letterkundige schermutseling met een onmiskenbaar spottenden inslag. Voor de geschiedenis van leven, werk, en invloed der beide dichters in hun onderlinge verhouding, alsook voor de geschiedenis van het heldendicht als zodanig lijkt het stof genoeg te bieden, om een dieper onderzoek te rechtvaardigen, dan het tot nu toe ten deel is gevallen' (Bilderdijk 1959, 110). Wat mij hier ontgaat, is die spottende inslag.
25. Smit 1983, 824, merkt met betrekking tot de epen van Bilderdijk en Kinker op dat hiermee het bijbelse epos, in tegenstelling tot het vaderlandse, 'praktisch' dood is. Het komt mij voor dat hij de reikwijdte van de *Wereldstaat* niet goed inziet.

Uit de Bilderdijk-werkplaats: Studenten maken een editie van de brieven van W. Bilderdijk aan J.J.F. Wap*

Uit het jaarverslag van 1996 blijkt dat het bezoekersaantal van het Bilderdijkmuseum verdubbeld is tussen november 1995 en 1996, vergeleken met dat van het jaar daarvoor. Dat heeft een heel prozaïsche oorzaak: van januari tot juli 1996 heb ik met een groep studenten van de Universiteit van Amsterdam regelmatig het museum bezocht, omdat we een editie van Bilderdijks correspondentie met de Rotterdamse dichter J.J.F. Wap (1806-1880) prepareerden.

Voor Bilderdijks brieven aan Wap is na overleg met de secretaris van de Vereniging gekozen, omdat de collectie niet al te omvangrijk is, en omdat Wap een bijzondere figuur was in het zich vernieuwende Hollandse literaire leven aan het eind van de jaren twintig. Bovendien hoopte ik, behalve de brieven van Bilderdijk zelf, misschien ook nog de antwoorden van Wap te kunnen vinden. Een deel van de nalatenschap is nog in familiebezit, en het was denkbaar dat zich daaronder Bilderdijkmateriaal bevond.

Wat we op het Bilderdijkmuseum aantreffen, was een mooi leren album met een kleine veertig brieven van Bilderdijk aan zijn jonge vriend.¹ De brieven zijn door Wap zelf ingeplakt en voorzien van kleine toelichtingen over de herkomst, van bijlagen etc. Daaruit blijkt dat er wat documenten uit het album verdwenen zijn. Gedichten en drukproeven uit het album zijn elders in de collectie ondergebracht. Maar een ander gedeelte dat eigenlijk in het album thuishoorde, is in de collectie van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde in Leiden terechtgekomen. Een selectie uit de brieven heeft Wap in 1843 en later gepubliceerd in het Gentse *Kunst- en Letterblad*.²

De hoop op de vondst van tegenbrieven vervloog echter weldra. Hoeveel Wap ook bewaard heeft in verband met zijn inspanningen voor de nagedachtenis van Bilderdijk, zijn eigen brieven schijnen er niet meer te zijn, hoewel hij na de dood van Bilderdijk in huis geweest is om ze op te halen. Noch in de omvangrijke Wapcollectie in Leiden, noch bij Waps achterachterkleinzoon in Rotterdam zijn ze te vinden.

Maar het materiaal dat wel overgeleverd was, bleek toch nog te omvangrijk om de werkzaamheden voor een editie in twee trimesters af te ronden. Weliswaar is een groot deel van de commentaar afgerond en is er een kritische tekst, maar allerlei kleine kwesties moeten nog afgewerkt worden voor tot publicatie overgegaan kan worden.

Onze werkwijze ligt voor een brieveneditie voor de hand: nadat ik een introductie in de editietechniek en een literair-historische en politiek-geschiedkundige onderbouwing gegeven had, begonnen de studenten met het maken van diplomatische afschriften, in eerste instantie vanaf fotokopieën. Deze afschriften werden met behulp van de originelen gecorrigeerd door een tweede student en de docent. Het lezen van negentiende-eeuwse manuscripten levert nogal wat problemen op. Als tegenwoordige studenten lezen dat Bilderdijk dagelijks ‘afneemt’, denken ze dat hij aan het vermageren is, als hij schrijft dat hij een vooruitbetaling verwacht voor *Chrysostomos*, denken ze aan geld voor bloemen, en als hij in oktober 1830 schrijft dat ‘de Hel-zelve

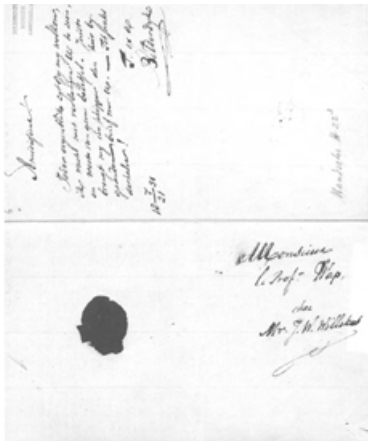
* Lezing, gehouden tijdens de jaarvergadering op 14-12-1996.

opgeborsten schijnt', dan hebben ze geen idee waarmee dat in verband gebracht kan worden. Onderdeel van het leerproces was ook, dat men niet met bananen en drop een handschriftenkamer kan betreden.

De volgende fase was het vervaardigen van een kritische editie na goede afspraken over het al dan niet oplossen van afkortingen, over ingrepen bij verschrijvingen en over typografische indelingen. De acribie die nodig is voor het editeren van handschriften, blijkt niet elke student Nederlands van nature te bezitten. De docent weet al vele jaren dat een afschrift van wie dan ook nooit ongecorrigeerd mag blijven, en dat gecorrigeerde afschriften opnieuw bekeken moeten worden.

Al in een vroeg stadium liet ik ook een begin maken met de commentaar. Juist hierin kan een docent veel bereiken. Door te laten zien dat het geven van alleen woordverklaringen en feitenuitleg vaak geen oplossingen biedt voor het begrip van een passage, maar dat daaruit een andere denkwijze spreekt die verklaard moet worden, krijgen de studenten oog voor de historiciteit van een tekst. Dat is misschien nog wel de voornaamste winst van een dergelijk project.

Wat leren de brieven van Bilderdijk aan Wap wat we nog niet wisten? Aanvullende informatie komt daaruit naar voren op biografisch gebied en op het terrein van de publicatiegeschiedenis en uitgeverspraktijken. Correctie is vooral mogelijk op data en sommige kleine feitelijkheden. Om maar een voorbeeld te geven: in de biografie van Kollewijn en in het recentere artikel van

Bilderdijk aan Wap, 21 juli 1831 (hs. B.-M.H 22-3).

Manning wordt over 35 overgeleverde brieven gesproken, terwijl het er 39 zijn.³

Het beeld dat Wap van zichzelf gegeven heeft in diverse publicaties over Bilderdijk, is dat van de belangeloze gerontofiel die zich het lot van de in slechte conditie verkerende grijsaard aangetrokken heeft. Dat klopt grotendeels. Maar hij was waarachtig niet de enige: ook Jeronimo de Vries en Isaac da Costa ondersteunden Bilderdijk. H.W. Tydeman kocht zijn collegedictaten op voor f1000, onder de belofte ze pas na zijn dood uit te geven, duidelijk om Bilderdijk aan contant geld te helpen. De inzet van Haarlemmers die in de buurt woonden en daadwerkelijk over de vloer kwamen om de nadagen van de grote man te verlichten, is misschien nog veel groter geweest. Men moet dan met name aan de advocaat Willekes denken. Wap heeft zich altijd op de borst geklopt omdat hij geld voor de begrafenis voorgesloten heeft. Dat is ook waar, maar hij was er wel als de kippen bij om dat bedrag terug te vorderen toen er weer geld binnenkwam.

In de biografie van Kollewijn worden de oude jaren van Bilderdijk tamelijk somber afgeschilderd. Uit de brieven blijkt dat het misschien nog erger was dan men al vermoedde. Bilderdijk was inderdaad ziek en vergeetachtig, hij maakte zich grote zorgen over zijn zoon Lodewijk en kwam tot niets. Hij wist soms niet meer welke maand of dag van het jaar het was, en hij herhaalde zich in dezelfde brief.

Hoe hebben Wap en Bilderdijk elkaar leren kennen? Volgens Wap is dat in 1823 of 1824 geweest. De dichter Willem Messchert, die een vriend van Waps vader was, had de zeventienjarige jongen naar Bilderdijk gestuurd met een vertaling uit Ovidius. Bilderdijk had hem toen bemoedigend toegesproken.⁴ Hoe het daarna gegaan is, weten we niet. In elk geval moet Wap hem in 1825 gedichten voor de *Belgische Muzen Almanak* afgetroggeld hebben, want die verschenen in de eerste jaargang van 1826.

De eerste brief die overgeleverd is, dateert van 29 januari 1828. Bilderdijk was toen 72 jaar oud, Wap 22, een leeftijdsverschil van vijftig jaar. Wap studeerde toen nog in Gent; in hetzelfde jaar zou hij benoemd worden aan de Koninklijke Academie te Breda. In die brief verzoekt Wap Bilderdijk om een bijdrage voor de *Belgische Muzen Almanak*. Bilderdijk wijst dit eerst af:

Niets voor my is kouder en akeliger dan die jammerlijke nabootsingen van de Fransche Almanachs des Muses, en heb ik my ooit iets daar voor laten afdwingen, het was tegen mijn hart en steeds tot mijn spijt en leedwezen.

Blijkbaar was hij vergeten dat hij voor de eerste en tweede jaargang toch al wat gegeven had. Wap heeft hem ook toestemming verzocht om een bundeltje verzen in België te publiceren. Dat zou *Avondschemering* (1828) worden. Wap zou vanaf deze tijd geregeld voor publicaties van Bilderdijk in België zorgen, zoals *Schemerschijs* (1829) en *Nasprokkeling* (1830). Ook voor Bilderdijks vrouw nam Wap publicatiehonneurs waar.

Van Bilderdijks oude felheid is in deze jaren weinig over. De katholieke Wap zou toch eigenlijk zijn weezin op hebben moeten wekken. Weliswaar was Wap een vrij moderne katholiek, maar het is ondenkbaar dat Bilderdijk in vroeger jaren zonder meningsverschillen met hem zou zijn omgegaan.

Een omslag in de brieven vindt plaats na 16 april 1830. Van die dag ontvangt Wap een brief in een andere hand dan die van Bilderdijk, maar wel geschreven namens hem:

Met eene onbeschryflyke aandoening des harte geve ik U, wiens hartelykheid my nog zoo onlangs gebleken is, bij deze kennis van het zielschokkend verlies hetwelk ik heden geleden heb. Myne dierbare en onvergeetlyke Echtgenote is van my weggenomen om naar haaren Heer en Zaligmaker te gaan. Zy leeft en juicht daarboven en weenende stare ik haar na. Heden middag tegen half vyf ontsliep de dierbare zacht in myne armen.

Daarna worden de brieven korter, verwarder en steeds meer verlangend naar de dood. Ook neemt de zorg om Lodewijk toe. Hij beantwoordt brieven niet meer. De laatst overgeleverde brief - 27 september 1831 - laat zien hoe Bilderdijk leed onder zijn ouderdom:

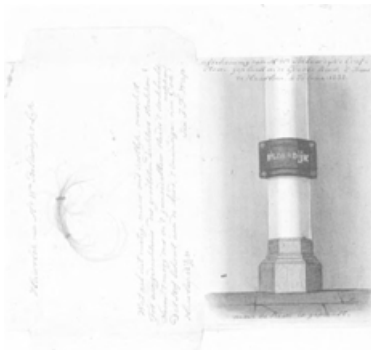
Mijn toestand is jammerlyk. In volstreckte memorieloosheid, ja zelfs niet meer verstaande wat ik lees, zeg, of schrijf, is my 't leven een plaag, wreeder dan iemand het zich verbeelden of voorstellen kan, en 't gevoel daarvan een wreede vloek, waarby ik ten spot van mijne naaste en naauwste betrekkingen werd.

Op 19 december 1831 ontvangt Wap via advocaat Willekes het overlijdensbericht:

Er is gister avond 1/4 voor 5 Uuren een Zon ondergegaan. Bilderdijk Stierf. Zijn Sterven was Kalm en Stil.⁵

De dokter die erbij gehaald was, had gezegd dat er eigenlijk geen doodsoorzaak op te geven was: het sterven had de dood slechts voltooid.

Wij blijven met enige raadsels zitten. Kunnen we de verhouding tussen Bilderdijk en Wap een vriendschap noemen? Was Wap zo altruïstisch als hij het zelf voorstelt? Er is een weinig vleierend artikel van L. Rogier over Wap, waarin hij deze vooral ziet als een januskop.⁶ Rogier wijst erop dat de tijdgenoten Wap uitmaakten voor een parasiet die gebruikmaakte van beroemde mannen

Jan J.F. Wap, tekening van Bilderdijks grafsteen in de Grote Kerk te Haarlem, 4 februari 1832, met een pluk van Bilderdijks haar erop geplakt (Geerts nr. 253).

om zelf in aanzien te stijgen. Zijn aandeel in de ondersteuning van Bilderdijk in de laatste jaren zou hij zelf sterk overdreven hebben. Zou het zo zijn? De documenten pleiten voor belangeloosheid van de kant van Wap. Waarom zou hij zich anders ook inspinnen voor Bilderdijks vrouw en voor Lodewijk, waar toch weinig eer mee te behalen viel? Vooral de manier waarop hij via omwegen informatie over de gezondheid van de oude man probeert te krijgen als deze zijn brieven niet beantwoordt, wijst in de richting van pure afhankelijkheid, zonder enige gedachte aan gewin. Wap adoorde Bilderdijk en was daarom bereid hem te helpen. Tegelijk besefte hij dat de machtige leeuw oud en hulpbehoevend geworden was. Wap zorgde voor wat extra inkomsten, voor publicaties in België toen de Nederlandse pers niet meer happig was, en hij hield met zijn relaties Lodewijk uit de militaire dienst. Alles wat hij als tegenprestatie verlangde, was een albumblad.

En Bilderdijk? Was het puur gemakzucht dat hij de jonge roomse dweper verdroeg? Uit zijn brieven klinkt geen irritatie, maar een enigszins afstandelijke hartelijkheid. Als Wap op een gegeven moment zelf ziek is, toont Bilderdijk zich zeer begaan met hem en geeft hij hem allerlei goede adviezen. Dan klaagt hij ook niet over zijn eigen gezondheid. Maar verder zal het van Bilderdijk uit misschien meer zwakte voor een aanbieder geweest zijn dan wezenlijke vriendschap. Hij is misschien een beetje vertederd geweest door de afhankelijkheid en de energieke inzet van de man die hem, ondanks zijn jeugd, toch nooit zou kunnen overtreffen.

Het was een inspirerend voorrecht voor de studenten en mij om in het Bilderdijkmuseum zelf te mogen werken. Mogelijk zijn er tijdens de werkzaamheden enige toekomstige editeurs geboren. De aanwezigheid van alle belangrijke naslagwerken over Bilderdijk en van talloze edities maakt het Bilderdijkmuseum tot een ideale werkkamer.

Mijn doel vanaf het begin was een kleine editie, voor beperkte kring, van de brieven van Bilderdijk aan Wap, mogelijk als een deel in de Amstelveense Cahiers. Uiteindelijk zal er toch ooit een complete editie van Bilderdijks brieven moeten komen, en alles wat al gedaan is, helpt dat idee vooruit.

Marita Mathijsen

Eindnoten:

1. Bilderdijkmuseum K 19. Een aantal losse brieven in map H 22.
2. *Kunst- en Letter-blad* 4 en 6 (1843 en 1845), in verschillende afleveringen van het weekblad.
3. R.A. Kollwijn, *Bilderdijk. Zijn leven en zijn werken* 2 (Amsterdam 1891), 334; A.F. Manning, 'Wap en Bilderdijk'. In: *De nieuwe taalgids* 49 (1956), 250-256, inz. 251. - Er zijn negen brieven uit 1828, negen uit 1829, veertien uit 1830 en zeven uit 1831.
4. [J.J.F.] Wap, *Bilderdijk. Eene bijdrage tot zijn leven en werken* (Leiden 1874), 1-4.
5. Bilderdijkmuseum K 15-3.
6. L.J. Rogier, 'De Rotterdammer Jan Wap (1806-1880)'. In: *Terugblik en uitzicht. Verspreide opstellen* 2 (Hilversum 1965), 219-250 en 515-520.

Waps gedenksteenplaatsing

In 1867 verscheen bij M.J. Visser te 's-Gravenhage het boekje *XXVI. MAART. MDCCCLXVII Gedenksteenplaatsing te 's Gravenhage in de voorgevel van het huis aan de Princengracht (Zuidzijde) - Nummer 32 - waar van 1786 tot 1795 gewoond heeft Mr. Willem Bilderdijk. Toespraak en dichthulde van Dr. Wap en Mr. J. van Lennep benevens het voor de vuist gesprokene door de Heeren Prof. M. de Vries, den Abbé J.W. Brouwers, J.A. Alberdingk Thijm, W.J. Hofdijk, Dr. A. Capadose en Mr. J.H. [= H.J.] Koenen, benevens al het overige, dat tot deze merkwaardige plegtigheid behoort*. Het heeft de volgende inhoud:

p. 3-13 'Toespraak van Dr. Wap'

p. 14 tekst van de toen uitgereikte gelithografeerde oorkonde, waarvan de drukvorm onder getuigen was vernietigd

p. 15-16 lijst van ondertekenaars van de oorkonde

p. 17-19 'Dichthulde van Mr. J. van Lennep'

p. 20-25 'Improvisatie van Professor M. de Vries'

p. 26-28 'Improvisatie van den Zeer Eerwaarden Heer Abbé J.W. Brouwers'

p. 29-30 'Improvisatie van den Heer J.A. Alberdingk Thijm'

p. 31-33 'Improvisatie van den Heer W.J. Hofdijk'

p. 34-36 'Improvisatie van den Heer Dr. A. Capadose'

p. 37 Gedicht aan Capadose door Wap

p. 38 Gedicht aan Wap door Capadose

p. 39-40 'Slotwoord van den Heer Mr. H.J. Koenen'

De onthulling van de steen te half drie, precies 72 jaar na Bilderdijks aanvaarden van zijn ballingschap, en alles eromheen van deze dag moet voor Wap veel hebben

Dr. Wap in 1878 (foto B.-M.).

betekend. Dit komt tot uitdrukking in het feit dat hij alle op dit evenement¹ betrekking hebbende bescheiden van tevoren al had verzameld in een album, dat hij na zijn toespraak ter beschikking stelde van het gemeentearchief van Den Haag. Daar berust het nog steeds, onder beheersnummer 85 (oud nr. 3788). De inhoud van deze bijdrage is een beschrijving van dit album.

Het album (37,3 × 23,3 cm) is gebonden in bruin linnen platten met rood marokkijnen hoekjes. Op het voorplat bevindt zich een plaquette met de tekst 'Bilderdijk's Gedenkteeken te 's Gravenhage. 26 Maart, 1867'. De titelpagina vermeldt: 'Album, behorende bij de oorkonde der Gedenksteenplaatsing in den voorgevel van het huis, waar Mr. Willem Bilderdijk gewoond heeft, van den 1. Augustus, 1786, tot den 26. Maart, 1795, aan de Princengracht, (Zuidzijde), toen V. No. 240, nu 32, te 's Gravenhage.' Er zijn 76 folia:

f. 1 Wap aan Burgemeester F.G.A. Gevers Deynoot, 17 januari 1867 (kopie), met het verzoek om een officiële verklaring dat Bilderdijk inderdaad in die jaren op dat adres heeft gewoond. Wap noemt hierin de naam van de griffier ter gemeentesecretarie J.A.F. Selking, die herhaalde malen blijkt heeft gegeven 'van eene bij historische nasporingen anders vrij zeldzame belangstelling en volharding maar niet minder ook van groote beleefdheid bij het *officieus* betoonde genoeg, om in deze aangelegenheid aan de Vereerders van een zoo beroemd landgenoot *dienst te kunnen bewijzen.*'

f. 2 Burgemeester en Wethouders aan Wap, 21-25 januari 1867, met extract uit het register der notulen van B & W van 21 januari, gearresteerd 25 januari, met twee bijlagen:

Fragmenten van de lithografie.

een verklaring omtrent Bilderdijks huisvesting en een lijst van bewoners 1777-1806, nl. een extract uit het groot buurtboek van de Prinsengracht.

f. 3 Lijst van eigenaren van het pand 1725-1867, 15 februari 1867, opgemaakt door eigenaar/bewoner Joannes Jacobus Jansen.

f. 4 Een gedrukte circulaire van 3 pagina's, door Wap vanuit Veenlaan 14 gericht aan beoefenaren en voorstanders der Nederlandse letterkunde, met daarbij een kaartje van 5 februari ('Ongaarne, zeker, zou Uw geachte Naam gemist worden op de rijk onderteekende oorkonde van de 26. Maart, die den 15. Februarij, 1867, bepaald

afgesloten wordt'; op andere kaartjes gewijzigd in 25 februari) en een blanco bewijs van deelname ('De ondergeteekende verlangt, voor een bedrag van drie gulden, deel te nemen aan de plaatsing van een wit-marmeren gedenksteen'), te voorzien van de gewone handtekening, die op de steen gelithografeerd zou worden. Deze deelnamebewijzen zijn hierna ingeplakt.

- f. 5 Titel van de deelnemerslijst.
- f. 6-19 Deelnamebewijzen uit 's-Gravenhage.
- f. 20-31 Deelnamebewijzen uit Amsterdam.
- f. 32-36 Deelnamebewijzen uit Leiden.
- f. 37-41 Deelnamebewijzen uit Utrecht.
- f. 42-53 Deelnamebewijzen uit Haarlem, Delft, Rotterdam en elders.
- f. 54 Wap aan Burgemeester, 10 maart 1867 (kopie), ter uitnodiging om op 26 maart te 14.00 uur de oorkonde in ontvangst te nemen.
- f. 55 Burgemeester aan Wap, 17 maart 1867, ter afzegging; hij moet de gemeenteraad voorzitten.
- f. 56 Wap aan Burgemeester, 20 maart 1867 (kopie), ten

Prinsegracht 32 in de jaren 1960 (foto Gemeentearchief Den Haag).

verzoeken voor de plechtigheid ('tegen half 2 ure') een lid uit de gemeenteraad te willen afvaardigen, 'dewijl toch de hoogst-aanzienlijke vergadering van de edelste mannen in Staat, Kerk, Kunst en Wetenschap er belang in moet stellen, dat haar Huldeblijk aan Neêrlands grootsten Dichter ook van de zijde van het Gemeentebestuur naar waarde wordt geschat'.

f. 57 Burgemeester aan Wap, 22 maart 1867, ter mededeling dat afgevaardigd wordt H. Collot d'Escury, wethouder en voorzitter der 'commissie voor de verzameling van geschied- en oudheidkundige voorwerpen'.

f. 58 Roze toegangsbewijs en kennisgeving van aanwezigheid.

f. 59 Lijst van aanwezigen die ter plaatse hun handtekening in dit album hebben gezet. Aanwezigen die niet aan de steen bijdroegen:

P.C. Amiabel
 G. Belinfante
 L.W. Bilderdijk
 R. Bilderdijk-de Meyer
 B.J.V. Bosscha, kapelaan
 B.E. la Chapelle
 D. van Diggelen
 Grandin
 S.H. Hertzveld p.o. Vrouwe E. Hijmans Hertzfeld
 J.J. Jansen
 G.A.N.T. Jansen
 S. Lankhout
 P.G. Renaud Hz
 J.A.F. Seelking
 J. Stobbering
 J. Visser jr

Verder tekenden aanwezigen die wel aan de steen bijdroegen (zie hieronder de tekst bij f. 62-64). Van hen plaatsten C.A. van Sypesteyn, J.B.A.J.M. Verheyen en

W. Wintgens hun handtekening niet in het boek zelf, maar op strookjes papier die nog tijdens de bijeenkomst in het boek werden geplakt; B.T. van Heemstra plaatste immers zijn handtekening deels over het strookje van Wintgens heen.

f. 61 Rekening en verantwoording van de volgende bedragen: f 160 aan S. Lankhout wegens 110 exemplaren van de oorkonde,² f 58 aan D. van Diggelen wegens de gedenksteen, f 21 aan gebroeders J. en H. van Langenhuijsen wegens geleverd drukwerk en verzending der oorkonde, f 10 aan Ph. Hermans wegens verricht schrijfwerk voor het historisch album, f 16 aan J.D. de Bruin wegens bindwerk van het album en portefeuilles der oorkonde, f 10 aan P.C. Amiabel wegens in huur verstrekte stoelen en transport op 25-26 maart naar en van Prinsengracht 32, f 15 aan Wap wegens frankeringen, betaalde briefporto's, voorschot van vrachten en verdere kleine uitgaven: totaal f 290 ('De tien overschietende guldens zijn aangewend tot een weldadig doel').

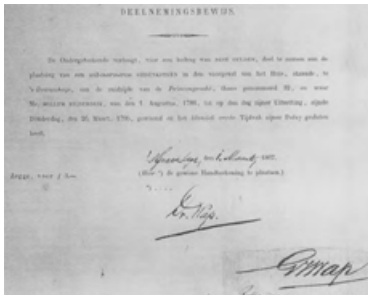
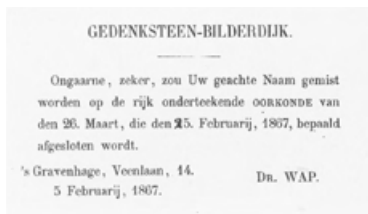
f. 62-64 Lijst van deelnemers (* volgens f. 59 aanwezig geweest; aangevuld naar de tekst van de afzonderlijke briefjes):

J.A. Alberdingk Thijm, Amsterdam 29 januari, p. 30 *

N. Beets, Utrecht 12 februari, p. 38

T. Beguin, Amsterdam 19 februari, p. 21 *

M.H.Ph. van den Bergh, 's-Gravenhage, p. 6 *

- S.J. van den Bergh, 's-Gravenhage 17 januari, p. 6 *
- J.T. Bergman, Leiden, p. 33 *
- L.R. Beynen, 's-Gravenhage 8 februari, p. 7 *
- J.T. Bodel Nijenhuis, Leiden 27 januari, p. 33
- J. Bosscha, 's-Gravenhage 28 januari, p. 7
- J.F. van Breugel, Utrecht 15 februari, p. 38
- J.W. Brouwers, Amsterdam, p. 22 *
- A.J. de Bull, Amsterdam, p. 21 verso
- E.M. Calisch, 's-Gravenhage, p. 8
- M.F.A.G. Campbell, 's-Gravenhage 16 februari, p. 8
- A. Capadose, 's-Gravenhage, p. 9 *
- D. de Clercq, Amsterdam 13 februari, p. 27
- G.J. de Clercq, Amsterdam 25 februari, p. 23
- H. Collot d'Escury, 's-Gravenhage 8 februari, p. 9 *
- A. da Costa, Amsterdam 19 februari, p. 22
- J.J. Cremer, 's-Gravenhage 13 maart, p. 10
- P.J.H. Cuypers, Amsterdam 23 februari, p. 23 *
- J.J. Doedes, Utrecht, p. 39
- C.J. François, 's-Gravenhage 1 maart, p. 10
- B.J.L. de Geer van Jutfaas, Utrecht 1 januari, p. 39
- H. Gerlings Czn, Haarlem ? januari, p. 43
- J. van 's Gravenweert, Oosterbeek, p. 48
- G. Groen van Prinsterer, 's-Gravenhage 29 januari, p. 11
- C.H.R. de Haan, Haarlem 13 februari, p. 43
- P. de Haan jr, Leiden 14 februari, p. 34: 'Rapenburg Wyk 1 nr 239 dit huis is in de vroegere Jaaren door Wylen Bilderdyk bewoond.'
- B. ter Haar, Utrecht 19 februari, p. 40
- J.H. Halbertsma, Deventer 4 februari, p. 48
- de weduwe F.A. van Hall: zie Schimmelpenninck van der Oije
- J.P. Hasebroek, Amsterdam 4 februari, p. 24

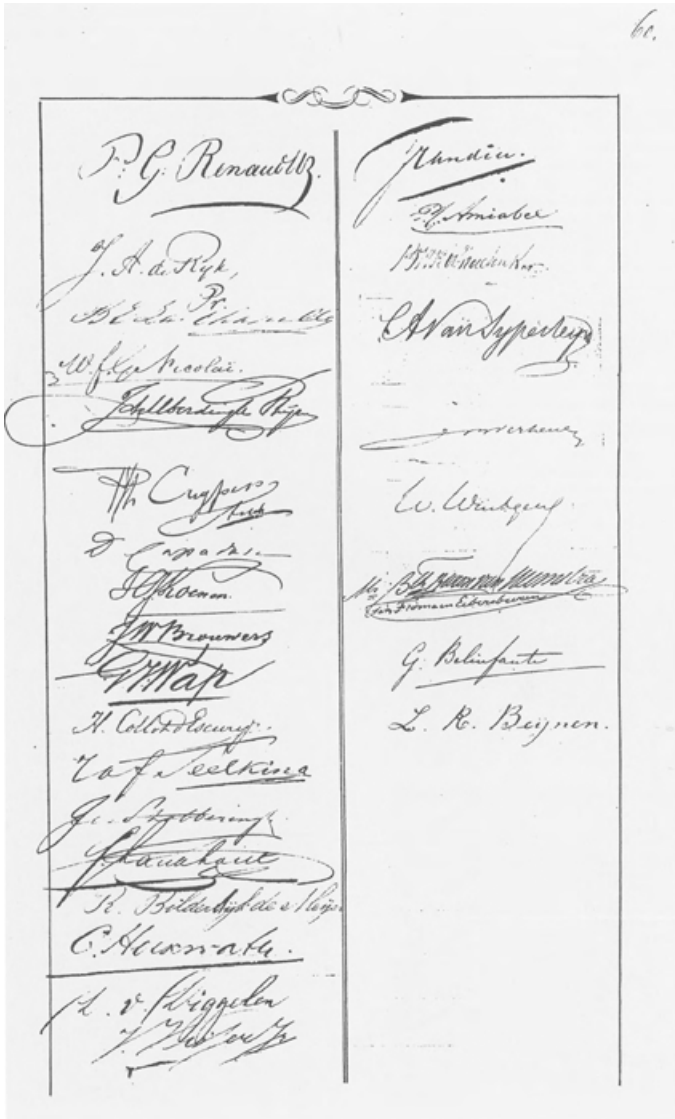
J. Heemskerck Azn, 's-Gravenhage 31 maart, p. 11

B.T. van Heemstra van Froma en Eibersburen, Leiden, p. 34 *
 J.P. Heije, Amsterdam 30 februari, p. 24
 mevrouw Estella Hertzveld-Hijmans, Arnhem 31 januari, p. 49
 A.A. van Heusden, Breda 4 februari, p. 49
 J. Hilman, Amsterdam 29 januari, p. 25
 C. Hoekwater, Delft 27 [maand ?], p. 45 *
 M. des Amorie van der Hoeven, Amsterdam, p. 28 (opgeplakte handtekening)
 J. van der Hoeven, Leiden 1 februari, p. 35
 W.J. Hofdijk, Amsterdam 2 maart, p. 25 *
 J.W. Holtrop, 's-Gravenhage, p. 11 verso (voor de Koninklijke Bibliotheek)
 J.N. Hurau, 's-Gravenhage, p. 12 *
 A. de Jager, Rotterdam 2 februari, p. 47
 C.W.H. van Kaathoven, Leiden 3 maart, p. 34 verso
 J.J.L. ten Kate, Amsterdam ? februari, p. 26
 S. Keyzer, Delft 21 februari, p. 45
 J. Kneppelhout, Leiden 3 februari, p. 35
 H.J. Koenen, Amsterdam 29 januari, p. 26 *
 C. Kramm, Utrecht, p. 40
 A.C. Kruseman, Haarlem 27 januari, p. 44
 C. Leemans, Leiden 20 februari, p. 36
 J.F.A. Leesberg, 's-Gravenhage 3 februari, p. 12 *
 D. van Lennep (geen briefje)
 J. van Lennep, Amsterdam 29 januari, p. 27 *
 Ae. Mackay van Ophemert en Zennewijnen, 's-Gravenhage 2 februari, p. 13
 J.Z. Mazel, 's-Gravenhage 28 februari, p. 13 (voorzitter der Vereeniging ter
 beoefening der geschiedenis van 's-Gravenhage; ook betaald voor C.A. van
 Sypesteyn)
 G. Mees Azn, Rotterdam 29 februari, p. 47
 K.N. Meppen, 's-Gravenhage 2 februari, p. 14
 W. Moll, Amsterdam 14 februari, p. 28
 F.W.G. Nicolai, 's-Gravenhage, p. 13 verso * (opgeplakte handtekening)
 J.J. van Oosterzee, Utrecht 30 januari, p. 41
 J. Pan, Hoorn 29 januari, p. 50
 P. van der Ploeg Pr., Seminarie Warmond 4 februari, p. 50
 B. de Poorter, 's-Gravenhage, p. 13 verso * (opgeplakte handtekening)
 E.J. Potgieter, Amsterdam, p. 28
 T. Reichelt, Amsterdam 13 februari, p. 29
 C.C.J. de Ridder, Utrecht, p. 41
 J.A. de Rijk Pr., Voorhout 4 februari, p. 51 *
 J.J. Rochussen, 's-Gravenhage 28 januari, p. 14
 W.N. Rose, 's-Gravenhage, p. 13 verso (opgeplakte handtekening)
 L. Royer, Amsterdam, p. 29 (handtekening op apart opgeplakt blaadje ter
 vervanging van een beverige en gevlekte eerdere handtekening)
 H. Schaepman S.C.E. Subd., Seminarie Rijsenburg 1 februari, p. 51
 H.J. Schimmel, Amsterdam ? maart, p. 29 verso (opgeplakte handtekening)
 R.J. Schimmelpenninck, 's-Gravenhage, p. 15
 W.A. Schimmelpenninck van der Oije, 's-Gravenhage 4 februari, p. 15 * (met
 opgeplakt blaadje: 'namens de weduwe van den Baron F.A. van Hall')
 B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis, Zwolle, p. 52

M. Smiets Pr., Roermond 5 februari, p. 52

J. Soutendam, Delft 1 februari, p. 46 *

C.A. van Sypesteijn, 's-Gravenhage 28 februari, p. 13 *

- (secr. der Vereeniging ter beoefening der geschiedenis van 's-Gravenhage)
 J.W. Tydeman, Amsterdam ? februari, p. 30
 P.H. Tydeman, Tiel 2 maart, p. 52 verso
 J.B.A.J.M. Verheijen, 's-Hertogenbosch 10 februari, p. 53 *
 H. Vollenhoven, 's-Gravenhage 30 januari, p. 16
 C. Vosmaer, 's-Gravenhage 15 februari, p. 16
 G. de Vries Azn, 's-Gravenhage 28 januari, p. 17
 Jer. de Vries Jer.zn, Amsterdam 1 februari, p. 31 *
 M. de Vries, Leiden 26 februari, p. 36 *
 A. Vrolik, 's-Gravenhage 1 februari, p. 17
 W. van Walré, Haarlem, p. 44
 G.J. Wap, Rotterdam, p. 18 *
 J.J.F. Wap, 's-Gravenhage 1 maart, p. 18 * (met opgeplakte handtekening van G.J. Wap)
 O. van Wassenaer van Catwijck, 's-Gravenhage 28 januari, p. 18
 W. Wessels kapelaan, Hilversum 31 januari, p. 53
 W. Marten Westerman, Amsterdam 1 februari, p. 31
 W. Wintgens, 's-Gravenhage ? januari, p. 19 *
 W. Woutherus Bekker SJ, Nieuweramstel 31 januari, p. 21
 W.J. van Zeggelen, 's-Gravenhage 29 januari, p. 19
 f. 65-71 Gedrukte toespraak Wap.
 f. 72 Bladwijzer.

Drie van de tien speciale oorkonden tenslotte bevinden zich in de collectie van Het Bilderdijk-Museum. Zij verschillen van de honderd gewone door de opdrachten in de rechtermarge in het handschrift van Wap: ‘Aan

Bij de opening van het vernieuwde Bilderdijk-Museum, 9 januari 1995. Van links naar rechts: J. Bosch, M. van Hattum en Peter van Zonneveld.

den Kapitein Lodewijk Willem Bilderdijk, éénig-overgebleven Zoon van Neêrlands Hoofddichter toegewijd door zijns Vaders Vriend [...]', ‘Aan Mevrouw de Weduwe A.W. de Meijer, geb. Bilderdijk, jongste Dochter van des Dichters jongsten Broeder

(Isaac Bilderdijk), vriendschappelijk gewijd [...]’ en ‘Den geachten Predikant J.C. ten Brummeler Andriesse, te Hoorn, wordt dit exemplaar der Bilderdijks-Oorkonde, uit erkentelijkheid voor de door hem tot deze Dichterhulde geleverde belangrijke bijdragen, als eene blijvende Familie-herinnering aan de 26. Maart, 1867, gewijd [...]’.³

M. van Hattum

Eindnoten:

1. De gebeurtenis werd verslagen in het *Dagblad van Zuid Holland* 27 maart en *De Nederlandsche Spectator* 30 maart. *De Nederlandsche Spectator* van 23 mei presenteerde een sarcastisch leesverslag van de bundel *Gedenksteenplaatsing*.
2. Honderd voor de deelnemers en tien voor de koningin, het gemeentearchief 's-Gravenhage, Lodewijk Willem Bilderdijk (zoon), mevrouw A.W. de Meijer-Bilderdijk (dochter van Bilderdijks broer Isaac), J.J. Jansen (eigenaar/bewoner van het pand), J.C. ten Brummeler Andriesse (echtgenoot van Christina Wynanda Burckhardt, dochter van Bilderdijks dochter Louise Sibille), J.A.F. Seelking (griffier ter gemeentesecretarie), D. van Diggelen (meester beeld- en steenhouwer), S. Lankhout (lithograaf) en Wap ‘ter vrije beschikking’. Deze lijst ook in *Gedenksteenplaatsing* pp. 14-15.
3. Zijn bijdrage bestond volgens *Gedenksteenplaatsing* p. 6 in het ter beschikking stellen van de portretten van Isaak Schmidt en C. van Cuylenburg.

Recente literatuur

G.J. van Bork, recensie van *Kunst der poëzy* (ed. W. van den Berg en J.J. Kloek), in: *Literatuur* 14 (1997) 3, 182-183.

I. da Costa, *Dwaasheid, ijdelheid, verdoemenis!* Een keuze uit het werk. Met inl. en aantt. door G.J. Johannes (Amsterdam, Amsterdam University Press, 1996).

C. de Deugd, recensie diss.-Engelfriet, in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 113 (1997) 1, 91-93.

Joris van Eijnatten, 'Geschiedfilosofische bespiegelingen', 'De verworping van Nederland', 'De Kabbala, de vrouw en het vlees' en 'Het Wilhelmus in het teken van Saturnus' (Bilderdijkiana 3-6), in: *Transparant* 7 (1996) nr. 3, p. 11, nr. 4, p. 15, 8 (1997) nr. 1, p. 25 en nr. 2, p. 22.

Joris van Eijnatten, 'Stand van zaken: Willem Bilderdijk (1756-1831). De ideeënwereld van het gefnuikte genie', in: *Nederlandse letterkunde* 1 (1996) 3, 281-291.

Joris van Eijnatten, *Register op de Catalogus librorum (1797) en de Bibliotheekcatalogus (1832) van Willem Bilderdijk* (Amstelveen 1997) (Amstelveense gastcahiers 3).

Joris van Eijnatten (ed.), *Aantekeningen van Willem Bilderdijk rond 1811 gemaakt op Mijne Droomen (1800) van admiraal J.H. van Kinsbergen*. Maatschappij der Nederlandse Letterkunde (sign. 1099) (Amstelveen 1997) (Amstelveense gastcahiers 4).

Joris van Eijnatten, *Adversaria Willem Bilderdijk Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Leiden, en Letterkundig Museum, Den Haag* (Amstelveen 1997) (Amstelveense gastcahiers 5).

L. Engelfriet, 'Bilderdijk (1756-1831): een vreemde eend in de bijt?', in: *Transparant Onderwijskatern* 5 (1996) 5, 9-12.

[Ton Geerts], *Bilderdijk verzameld. De collectie Bastiaan Klinkert in de bibliotheek van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Tentoonstelling van hoogtepunten uit de Bilderdijk-verzameling 8 oktober-12 december 1996* (Amsterdam 1996). Hierover: Willem Kuipers, 'Prulpoëten', in: *de Volkskrant* 11.10.1996.

Lia van Gemert, recensie van *Kunst der poëzy* (ed. W. van den Berg en J.J. Kloek), in: *Nederlandse letterkunde* 1 (1996) 2, 205.

M. van Hattum, *Jan Fredrik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger* (Amsterdam, Schiphouwer en Brinkman, 1996). Handesd. van de diss.-1994. Passim over B.

Martien J.G. de Jong, 'Tsaar Peter als veldheer. Een maîtresse met smeergeld?' in: *Literatuur* 13 (1996) 4, 214-219. Over B.'s tragedie-ontwerp in UB Leiden, Ltk 1821 nr. 26.

Jan Konst, 'Vadermoord en bloedschande. Visies op Oedipus' vergrijpen tussen 1600 en 1850', in: *Nederlandse letterkunde* 1 (1996) 2, 138-155. Over B.'s tragedies pp. 148-149.

Jan Noordegraaf, 'The "Schola Hemsterhusiana" revisited', in: Klaus D. Dutz en Kjell-Åke Forsgren (red.), *History and Rationality* (Münster 1995), 133-158. Over B. p. 144.

A.W.F.M. van de Sande, 'De scheuring geheeld, het noorden verdeeld. De officiële geschiedschrijving over de opstand en de invloed van Bilderdijk ten tijde van het

Verenigd Koninkrijk van Willem I, 1815-1830', in: J. Craeybeckx, F. Daelemans, F.G. Scheelings (red.), '1585: op gescheiden wegen...' *Handelingen van het colloquium over de scheiding der Nederlanden, gehouden op 22-23 november 1985, te Brussel* (Leuven, Centrum voor Sociale Structuren en Economische Conjunctuur Vrije Universiteit Brussel, 1988) (Colloquia Europalia VI), 181-194.

M.A. Schenkeveld-van der Dussen, recensie van H.H. Meier's vert. van *De ondergang der eerste wereld*, in: *De nieuwe taalgids* 87 (1994) 1, 85-86.

M.A. Schenkeveld-van der Dussen, recensie van *Kunst der poëzy* (ed. W. van den Berg en J.J. Kloek), in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 112 (1996) 3, 264-266.

M.A. Schenkeveld-van der Dussen, recensie van *Kort verhaal* (ed. P.E.L. Verkuyl) en van A.G. van der Horst's *Bilderdijs Kort verhaal*, in: *Nederlandse letterkunde* 1 (1996) 2, 203-205.

Peter van Zonneveld, 'Ronedans om een doodkist. De kring rond het graf van Bilderdijk', in: W. van den Berg, Henk Eijssens en Ton van Kalmthout (red.), *Haarlemse kringen. Vijftien verkenningen naar het literair-culturele leven in een negentiende-eeuwse stad* (Hilversum 1993), 69-76.

Peter van Zonneveld, "'Lieve! 'k ben niet meer in 't aardsche'". Handschriften van negentiende-eeuwse literatoren', in: Berry Dongelmans, Frits van Oostrom en Peter van Zonneveld (red.), *Dierbaar magazijn, De bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (Amsterdam z.j.), 87-94. Over B. pp. 87-90.

Peter van Zonneveld, 'De hand van Bilderdijk. Een Ilias van kwalen uit 1806', in: A.Th. Bouwman (red.), *Niet alleen kijken. Over het gebruik van handschriften en handschriftencollecties. Vijf lezingen bij het afscheid van prof dr. P.F.J. Obbema als conservator westerse handschriften van de Universiteitsbibliotheek Leiden* (Leiden 1996), 93-108.

W. van der Zwaag, 'Bilderdijk en de patriotten', in: *Transparant* 7 (1996) 4, 28-32.